

Apiariusz z Sicca Veneria i odwoływanie się do Ojców na synodach Afryki Łacińskiej (IV-VI wiek)

Apiarius of Sicca Veneria and the Appeal to the Fathers in the Synods of Latin Africa (4th-6th Centuries)

Bazyli Degórski O.S.P.P.E.¹

Abstract: The series of texts from the synods of the African Latin Church that speak of appealing to the Fathers contain strong arguments that irrefutably testify to the fact that the synodal fathers were convinced that it was always necessary to rely on the authority of the Fathers who lived earlier and to refer to the indisputable Tradition. We also learn from them that the expression “fathers” (or rare analogous forms such as, for example, “brothers” – ἀδελφοί, *fratres*) is synonymous with “Tradition”, since it is closely associated with the authority of the Councils, in particular the First Council of Nicaea, whose essential dogmatic significance is unparalleled in the history of the Church. The consequence of recognising the First Council of Nicaea as indisputable Tradition is to give the statements of the Fathers a normative character binding even on the Roman Church. A reading of the documents of the African synods reveals an increasing clarification of the determinants of Tradition: apostolic origin, antiquity, universal acceptance. But it is above all the recognition of the action of the Holy Spirit in the synodal college that gives Tradition its binding force and allows it to be identified with faith and truth. The documentation of the African synods represents a decisive step in the evolution of the relationship between Rome and other bishoprics in terms of jurisdictional primacy or the authoritative role of Rome. In its ultimate repercussions, the issue is thus tinged with ecclesiological and ecumenical tones. The texts discussed here allow us to discover the enormous contribution of the African Church to the ancient Christian thought of this golden age, in which Fathers such as Aurelius, Alypius and Augustine himself were active.

Keywords: Apiarius of Sicca Veneria; Latin North Africa; early Christian Synods of Latin North Africa; authority of the Fathers; Tradition; Bishop of Rome; legal appellation

¹ Prof. dr hab. Bazyli Degórski O.S.P.P.E., Wydział Teologiczny Papieskiego Uniwersytetu św. Tomasza z Akwinu w Rzymie oraz Papieski Wydział Teologiczny „Teressium” w Rzymie; e-mail: osppe.roma@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1997-2769.

1. Wprowadzenie w zagadnienie

Żywa wymiana dokumentów, która miała miejsce na początku V wieku między Kościołem Afryki Łacińskiej a Stolicą Rzymską, dostarcza wyraźnych, choć nie obszernych, dowodów na odwoływanie się już w starożytności chrześcijańskiej do autorytetu Ojców Kościoła w znaczeniu normatywnym, decydującym. Mamy tu do czynienia z rzadkimi jeszcze, co prawda, przykładami odwoływania się do Tradycji Kościoła, ale powtarzają się one coraz częściej i mają coraz bardziej formalny charakter, a tym samym stają się znaczące. Pojawiają się w kluczowym okresie stopniowego kształtowania się świadomości jurysdykcji w Kościele, ostatecznego uznania Tradycji w ramach praktyki kościelnej oraz dyskusji nad rolą Stolicy Rzymskiej w życiu Kościołów lokalnych. Semantyka badanego przez nas zagadnienia jest więc dość szeroka. Będzie przeto rzeczą stosowną przypomnieć tu, że wyrażenie „Ojcowie Kościoła”, które dzisiaj ma bardzo specyficzną konotację umieszczającą je przede wszystkim w perspektywie doktrynalnej lub metodologicznej, w okresie, o którym mowa, miało inne znaczenie: wskazywało nie na naukę teologiczną starożytnych autorów, gdyż wówczas byli to autorzy współcześni, ale oznaczało raczej kolegium biskupie lub soborowe (synodalne) i w tym znaczeniu miało charakter czysto prakseologiczny i dyscyplinarny, wiązało się ze złożonym zagadnieniem władzy w Kościele, która powinna mieć charakter czysto służebny.

Nic dziwnego więc, że przedstawione poniżej teksty pochodzą z obrad synodalnych, które powołują się na uchwały innych synodów, czyli pochodzą od kolegiów biskupich odwołujących się ewentualnie do jeszcze wcześniejszych ustaw. Teksty te odzwierciedlają stanowisko zajmowane przez Kościoły lokalne, które przeciwstawiły się pozycji zajmowanej przez Kościół Rzymski w okresie, który był szczególnie naznaczony szukaniem odpowiedzi na pytanie, czy istnieje jurysdykcja kościelna jako taka oraz czy jakiś jeden Kościół może mieć władzę bezsprzecznego rozkazywania i decydowania o życiu eklezyjalnym innego Kościoła. Choć zagadnienie to było obecne od czasów Ojców postapostolskich i dało o sobie znać także i w III wieku, to jednak nabrało szczególnego znaczenia dopiero od IV wieku, a to pod wpływem różnego rodzaju kontrowersji. Wśród protagonistów na uwagę zasługują św. Cyprian z Kartaginy, donatyści forsujący termin *cathedra Petri*, papież Juliusz² i synod

² Odnośnie do papieża Juliusza I, por. np. V. Monachino, *Il primato nella controversia ariana*, w: *Saggi storici intorno al Papato*, Roma 1959, s. 17-90; W. Gessel, *Das primatiale Bewusstsein Julius I. im Lichte der Interaktionen zwischen Cathedra Petri und den zeitgenössischen Synoden*, w: *Konzil und Papst (Hermann Tüchle Festschrift)*, red.

w Sardyce³ (w dzisiejszej Sofii) ok. 343 roku, papież Damazy⁴ i Ursynianie⁵ (zwolennicy Ursyna będącego antypapieżem od września 366 do listopada 367 roku), którzy podkreślali jedynie wyrażenie *sedes apostolica*, aby wskazać na prawną władzę Rzymu i „monarchiczny” wymiar Kościoła.

Rozumienie kwestii jurysdykcyjnej w Kościele wzrosło za pontyfikatu św. Syrycjusza⁶, który w sporze z episkopatem hiszpańskim uwypuklił ju-

G. Schwaiger, Paderborn 1975, s. 63-74; M. Simonetti, *La crisi ariana nel secolo IV*, SEA 11, Roma 1975, s. 135-209 (oraz skorowidz); Ch. Pietri, *Roma Christiana*, Roma 1976, s. 187-237; H.J. Sieben, *Die Konzilsidee der Alten Kirche*, Paderborn 1979 (szczeg. s. 359-362); J. Ulrich, *Die Anfänge der abendländischen Rezeption des Nizänums*, PTS 39, Berlin 1994; B. Studer, *Eusebio e i rapporti con la Chiesa di Roma*, w: *Eusebio di Vercelli e il suo tempo*, red. E. dal Covolo et al., Roma 1997, s. 181-189; B. Studer, *Giulio I papa*, NDPAC II 2317-2318; M. Starowieyski, *Juliusz I*, NSWP 562.

³ Na temat tego synodu por. np. Simonetti, *La crisi ariana*, s. 161-187; L.W. Barnard, *The Council of Serdica: Some problems re-assessed*, AHC 12 (1980) 1-25; L.W. Barnard, *Site of the Council of Serdica*, StPatr 17, Oxford 1982, s. 9-13; L.W. Barnard, *The Council of Serdica 343 A.D.*, Sofia 1983; I. Opelt, *Die westliche Partei auf dem Konzil von Serdica*, w: *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, red. von R. Pillinger, Wien 1986, s. 85-92; R.P.C. Hanson, *The search for the Christian doctrine of God: the Arian controversy, 318-381*, Edinburgh 1988; B.H. Stolte, *La chiesa orientale e i canoni „occidentali”*, w: *Il tardoantico alle soglie del duemila: diritto, religione, società*, red. G. Lanata, Pisa 2000, s. 165-175; H. Hess, *The early development of canon law and the Council of Serdica*, New York 2002; M. Simonetti, *Serdica. II. Concilio*, NDPAC III 4860-4861.

⁴ Na temat papieża Damazego porównaj dla przykładu: A. Lippold, *Ursinus und Damasus*, „Historia” 14 (1965) s. 105-128; G. Pilara, *Problemi ancora aperti nel pontificato damasiano. Lo scisma ursiniano e i concili romani nel pontificato di Damaso*, „Clio” 28/1 (2002) s. 115-133; B. Pawłowska, *In memoriam sanctorum martyrum. Epigramaty damazjańskie w rzymskich katakumbach*, VoxP 24 (2004) s. 489-497; K. Tyburowski, *Wkład papieża Damazego w kościelne i świeckie umocnienie władzy*, VoxP 24 (2004) s. 211-222; M. Schmidt, *Epigrammata Damasiana, propaganda z rzymskich podziemi*, Poznań 2007; U. Reutter, *Damasus, Bischof von Rom, Leben und Werk*, Tübingen 2009.

⁵ Jeśli chodzi o dokumentację dotyczącą sprawy Ursyna, por. Marcellinus et Faustinus, *Liber precum*, PL 13, 80-107; *Collectio Avellana*, CSEL 35/1, 48-58. Por. także: M. Green, *The Supporters of the Antipope Ursinus*, JTS 22 (1971) s. 531-538; M.J. Szymusiak, *Z pradziejów bazyliki Matki Bożej Zatybrańskiej. Tragiczne dni września 366*, w: *FS Kard. S. Wyszyński*, Lublin 1973, s. 379-383; Ch. Pietri, *Roma Christiana*, I, Roma 1976, s. 408-423, 733-737 (por. także indeks: II, s. 1701); Pilara, *Problemi ancora aperti*, 115-133; A. Di Berardino, *Ursino antipapa*, NDPAC III 5517-5518; M. Starowieyski, *Ursyn Rzymianin*, NSWP 960.

⁶ Co do papieża Syrycjusza por. Pietri, *Roma Christiana*, s. 888-909; D. Callam, *Clerical Continence in the Fourth Century*, ThS 41 (1980) s. 3-50; J. Gaudemet, *Droit de l'Église*, Paris 1985, s. 57-64; D. Jasper, *Canones synodi romani ad Gallos episcopos* –

rydyczny charakter sukcesji Piotrowej, doktrynalną treść *sedes apostolica*, samą politykę kościelną ściśle złączoną z cesarską, a także kwestię rozszerzenia władzy papieskiej na Wschodzie poprzez ustanowienie wikariatu w Tesalonikach⁷.

Polemiczny niekiedy kontekst dyskusji nad wzmocnieniem roli Rzymu pozostaje tłem całej serii analizowanych dokumentów. Jest ich kilkanaście i zostały sporządzone głównie na synodach kartagińskich. Nie do końca są jednolite pod względem długości, datowania, ożywiających je kwestii dyscyplinarnych, ale przede wszystkim, jeśli chodzi o intensywność debaty będącej wynikiem swoistego postrzegania autorytetu w Kościele opartego na wierności Tradycji Ojców. Można te dokumenty podzielić na trzy grupy ułożone według chronologii, która odpowiada stopniowemu uświadamianiu sobie problemu i rozwojowi terminologii. Pierwsza seria zawiera teksty najstarsze i najbardziej ogólne. Druga składa się z tekstów o gorącym charakterze polemicznym, w których środek dyscyplinujący polega na wyraźnym sprecyzowaniu zasadności odwołania się do Ojców i prawie wyłącznie dotyczy sprawy kapłana Apiariusza z północnoafrykańskiej *Sicca Veneria*⁸. Ta sprawa będzie obejmowała szereg wypowiedzi⁹. Trzecia seria

die älteste Dekretale?, ZKG 107 (1996) s. 319-326; J. Woch, „*Portamus onera omnia qui gravantur*”. *Il Pontificato di Papa Siricio (384-399)*, Roma 2001; J. Woch, *Biskup Rzymu wobec problemów Kościołów wschodnich przy końcu IV wieku*, VoxP 24 (2004) s. 231-247; B. Studer, *Siricio papa*, NDPAC III 5023; M. Starowieyski, *Syrycjusz Rzymianin*, NSWP 899-900.

⁷ Już w 385 roku papież Syrycjusz nadał arcybiskupowi Tesaloniki Anyzjuszowi (po tym, jak papież Damazy w 380 roku dwukrotnie napisał do jego poprzednika Askolusa; zob. też: G.D. Dunn, *Innocent I and Anysius of Thessalonica*, „Byzantion” 77 [2007] s. 124-148) prawo do potwierdzania wyborów biskupich i udzielania odpowiednich święceń w prefekturze dla pretorium wschodniego *Illyricum* wyraźnie należącego do „patriarchalnej” jurysdykcji Rzymu. Prefektura ta obejmowała dwie diecezje cywilne – Macedonię i Dację z dwunastoma prowincjami. Por. *Acta Romanorum Pontificum a S. Clemente I ad Coelestinum III*, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis, Fontes 3/1, Civitate Vaticana 1943, nr 26, s. 85.

⁸ Względnie *Sicca Veneria*, dzisiejsze El Kef w Tunezji. Co do tej miejscowości por. dla przykładu: St. Gsell, *Histoire ancienne de l’Afrique du Nord*, t. IV 4, Paris 1920, s. 349; St. Gsell, *Histoire ancienne de l’Afrique du Nord*, t. V 5, Paris 1927, s. 266; T. Ghalia, *Hergla et les mosaïques de pavement des basiliques chrétiennes de Tunisie: plan, décor et liturgie*, Tunis 1998; V. Saxer, *Sicca Veneria*, NDPAC III 4925-4926.

⁹ O Apiariuszu i jego sprawie por. L. Duchesne, *Histoire ancienne de l’Église*, t. 3, Paris 1910, s. 242-257; Pietri, *Roma Christiana*, t. 2, s. 1250-1275; J. Merdinger, *Rome and the African Church in the Time of Augustine*, New Haven – London 1997, s. 111-135 i 182-199; B. Degórski, *Il ricorso ai Padri nei concili africani dei secoli IV-VI*, AHC 35

mówi już wyraźnie o konieczności odwoływania się do Tradycji. Do oceny pozostaje sprawa stosunku tych teorii do kwestii eklezjologicznych w konkretnych kontekstach historycznych czy dyscyplinarnych wyznaczających dzieje tych tekstów¹⁰.

2. Początki dyskusji nad rolą Tradycji

Pierwszym chronologicznie tekstem jest wypowiedź synodu w Kartaginie, który odbył się w bliżej nieznanym nam czasie między 345 a 348 rokiem. Był to synod ogólny biskupów katolickich Kościoła Afryki Łacińskiej, któremu przewodniczył biskup Gratus z Kartaginy¹¹.

Z powodu wygnania Donata przez Konstansa w 347 roku Gratus znalazł się bez donatystycznego rywala w mieście. Gratus był obecny na soborze w Sardyce w 343 roku. Następnie skorzystał ze sposobności, aby zwołać w Kartaginie, około 348 roku, właśnie ten sobór powszechny Kościoła północnoafrykańskiego i podjąć próbę przywrócenia oraz określenia dyscypliny kościelnej dla całego Kościoła. Poruszono sprawę nacisku donatystów na powtórny chrzest dla tych, którzy byli schizmatykami lub potępionymi z powodu herezji (kan. 1) i podjęto próbę uporządkowania kultu męczenników (kan. 2). Aby wzmocnić dyscyplinę, zalecano zacho-

(2003) s. 222-233; V. Saxer, *Apiario di Sicca*, NDPAC I 387-388; B. Degórski, *Il ricorso ai Padri nei concili africani dei secoli IV-VI*, w: *I Padri e le scuole teologiche nei concili. Atti del VII Simposio Internazionale della Facoltà di Teologia, Pontificia Università della Santa Croce, Roma, 6-7 marzo 2003*, red. J. Grohe – J. Leal – V. Reale, Città del Vaticano 2006, s. 237-248; M. Starowieyski, *Apiariusz*, NSWP 81. Dokumentację łacińską dotyczącą sprawy Apiariusza wydał C. Munier, *Codex Apiarii causae*, CCL 149, s. 79-149.

¹⁰ Odnośnie do synodów Afryki Łacińskiej pomiędzy IV a VI wiekiem, por. np. Ch. Munier, *Les Statuta ecclesiae antiqua*, Paris 1960; Ch. Munier, *La tradition du IIe concile de Carthage*, RevSR 46 (1972) s. 193-214; B. Degórski, *Kler afrykański w świetle synodów IV i V wieku*, VoxP 6 (1986) s. 219-238; B. Degórski, *Peculiarità nel monachesimo del Mediterraneo latino secondo i concili dei secoli IV-VI*, w: *Cristianesimo e specificità regionali nel Mediterraneo latino (sec. IV-VI). XXII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 6-8 maggio 1993*, Istituto Patristico „Augustinianum”, SEA 46, Roma 1994, s. 83-126.

¹¹ Następca Cecyliana jako biskup katolicki Kartaginy podczas schizmy donatystów. Odnośnie do biskupa Gratusa z Kartaginy († przed 359 rokiem), por. W.H.C. Frend, *The Donatist Church*, Oxford 1971, s. 177-184; W.H.C. Frend, *Grato di Cartagine*, NDPAC II 2420. Akta synodu w Kartaginie, który odbył się pod jego przewodnictwem, wydał i opracował: Ch. Munier: *Concilia Africae A. 345-A. 525 (Concilium Carthaginense sub Grato a. 345-348)*, CCL 149, 3-10.

wanie wstrzemięźliwości przez duchownych i wdowy (kanony 3 i 4), zakazano duchownym administrowania majątkami ziemskimi (kan. 6 i 9) oraz lichwy (kan. 13). Biskupi mieli zakaz uzurpowania sobie jurysdykcji względem swoich sąsiadów (kan. 10). W trakcie dyskusji Gratus okazał się dobrym przewodniczącym, ale niewybitną osobowością. O tym, że położenie, w jakim znajdował się Kościół w Afryce Północnej, nie było do końca dobre, świadczy choćby żalenie się Antygona, biskupa Maginy, na to, że w kierowanej przez niego diecezji jego stary rywal donatysta był postrzegany przez lud jako „ojciec”, on sam zaś – jako „ojczym” (kan. 12: „susurrat populus ut illum patrem, me vitricum nomet”). Gratus zmarł przed 359 roku, gdyż Restytut (*Restitutus*) jako biskup Kartaginy był przedstawicielem katolików z północnej Afryki na synodzie w Rimini.

Ten synod, któremu przewodniczył Gratus, miał na celu przede wszystkim uczczenie tego, co ojcowie synodalni uważali za zakończenie schizmy donatystów, a co dokonało się dekretem cesarza Konstansa wprowadzającym ponownie w życie prawo z 316 roku, nakazujące rozwiązanie wspólnot schizmatycznych, przekazanie ich dóbr katolikom i wygnanie upartych. Wśród kanonów bezpośrednio związanych z kwestią donatystyczną znajdujemy tu tekst odwołujący się do Tradycji: jest to kanon czternasty, którym biskup Gratus kończy synod, mówiąc o karach dyscyplinarnych dla tych, którzy nie przestrzegają kanonów. Formuła jednak, która przypomina o wierności poprzednim postanowieniom, wydaje się raczej łagodna, ponieważ jest określona jako „sposobność” do zachowania lub utrzymania tego, co zostało ustalone przez inne synody¹².

Drugim świadectwem odwoływania się do Ojców jest dokument synodu w Kartaginie z 390 roku, zwołanego prawdopodobnie w celu rozwiania wszelkich podejrzeń co do prawowierności duchowieństwa afrykańskiego podejrzewanego o uleganie wpływowi manichejskim. W tekście tegoż synodu pojawia się odniesienie do postanowień powziętych przez Ojców jako do normy zgodnej z Tradycją przekazaną przez Apostołów. Okoliczność tę należy umieścić wśród postanowień całego szeregu innych synodów, jakie odbyły się w krótkich odstępach czasu. Teksty wypracowane na wszystkich tych synodach wydają się być powiązane ze słynną *Tractoria* – starożytnym dokumentem Kościoła rzymskiego zredagowanym przez papieża Syrycjusza 6 stycznia 386 roku. Miało to miejsce w Rzymie, przy relikwiach św. Piotra, w obecności osiemdziesięciu biskupów. Dokument

¹² Por. Concilium Carthaginense sub Grato [Concilium Carthagini Africae primum], annorum 345-348, can. 14, CCL 149, 9-10.

ten był w pierwszym rządzie przeznaczony dla episkopatu regionu *Italia suburbicaria*, ale został także wysłany do biskupów afrykańskich, aby wezwać ich do wierności istniejącym już postanowieniom. Kolejne więc synody afrykańskie badały normy zawarte w *Tractoria* i je potwierdzały oraz przyjmowały. Po wymienionym już synodzie w Kartaginie z 390 roku były to synod w Hipponie z 393 roku, synod w Kartaginie z 397 roku, synod w Kartaginie z 13 września 401 roku. Takie postępowanie Kościoła afrykańskiego było *implicite* znakiem uznawania normatywności poprzednich kanonów, ale w tekście synodu w Kartaginie z 390 roku za podstawę wierności nauce zawartej w dokumencie papieskim uważa się pochodzenie apostolskie i starożytność przekazywanych zasad. To właśnie te kryteria, będące wyznacznikami Tradycji, a nie powoływanie się na autorytet papieski jako taki, stanowiły sprawdzian prawowierności praktyk Kościoła lokalnego¹³.

Dokumenty kolejnego synodu w Kartaginie (24 II 418) zawierają te same elementy, które zaczynają wybrzmiewać jako formalne kryteria Tradycji, nawet jeśli nazewnictwo nieco się różni. Pojawiają się pojęcia „nie-nowość” i „ustanowienie apostolskie” obok określeń bardziej ogólnych, ale nie mniej ważnych, takich jak te, które dotyczą recepcji postanowień Ojców.

Podobne, jeśli nie identyczne, wyrażenia („nauczanie apostolskie” i „starożytność”) pojawiają się też na synodzie w Kartaginie z 25 V 419 roku, co jest znakiem, że nabierają one coraz większego znaczenia, wchodząc w użycie¹⁴. Ponieważ jednak z tym synodem wiąże się bezpośrednio sprawa Apiariusza z *Sicca Veneria*, która doprowadziła do pogłębienia pojmowania Tradycji nie tylko w jej składnikach konstytutywnych, ale także jeśli chodzi o jej wartość normatywną i wpływ na kierunek relacji między Stolicą rzymską a Kościołami lokalnymi, nawiążemy do tego tematu w następnym paragrafie.

Jasne i wyraźne ukazanie prymatu postanowień podjętych wcześniej przez Ojców znajdujemy w dokumentach synodu w Milewie z 27 VIII 402 roku, który zajął się sprawą precedencji biskupów. Była ona uzależniona od czasu przyjęcia święceń biskupich. Jedynie prymasi Numidii i Mauretanii nie podlegali prawu pierwszeństwa starszych. Czytamy tam, że biskup Walenty odwołał się do „przeszłości” życia kościelnego i do aprobaty „braci”¹⁵ jako do normatywnych kryteriów postępowania, które należy sto-

¹³ Por. Concilium Carthaginense, anni 390, can. 2, CCL 149, 13.

¹⁴ Por. *Canones in causa Apiarii*, can 3, CCL 149, 101.

¹⁵ Należy rozumieć tych „braci” jako „ojców”. Braćmi mogli być określenni we współczesnych im czasach.

sować. Biskup Dacjan zaś orzekł, że kolegium biskupów będzie uważało się za związane tylko taką nauką, którą wyraźnie zatwierdzili i głosili ich poprzednicy – Ojcowie¹⁶.

3. Poglębenie eklezjologiczne

Długa i złożona sprawa Apiariusza z Sicca Veneria (418-424) bardzo uwypukliła zagadnienie odwoływania się do autorytetu Ojców. Apiariusz, kapłan winny kilku przestępstw i z tego powodu ekskomunikowany przez biskupów afrykańskich, odwołał się do papieża Zosyma I, który dopuścił go do wspólnoty kościelnej, wzbudzając tym ostre, przeciwne reakcje Kościoła afrykańskiego¹⁷. I tak, po serii licznych synodów odbytych w łacińskiej prowincji *Proconsularis* oraz synodów plenarnych za czasów św. Aureliusza z Kartaginy¹⁸, zwołano synod ogólny dla wszystkich prowincji północnoafrykańskich, który odbył się w stołecznej Kartaginie w maju 419 roku. Miał on na celu zbadanie sprawy Apiariusza, czyli rozważenie kwestii zasadności odwoływania się do sąsiednich biskupów w przypadku ekskomuniki. Jako podstawę przyjęto akta Soboru Nicejskiego, których tekst dotarł ongiś do Afryki za pośrednictwem Cecyliana¹⁹, jednego z Ojców Nicejskich²⁰. Decyzja, która miała być podjęta, z góry zakładała milcząco uznanie niepodważalnej roli synodu, nie-

¹⁶ Por. *Registri Ecclesiae Carthaginensis excerpta*, t. 8: *Notitia de gestis concilii Milevitani 27 VIII 402*, can. 86, CCL 149, 206-207.

¹⁷ Odnośnie do tego zagadnienia, por. B. Studer, *Scrittori dell'Italia fino a papa Leone I Magno*, w: J. Quasten, *Patrologia*, t. 3, ed. A. di Berardino, Casale 1978, s. 553.

¹⁸ Odnośnie do św. Aureliusza z Kartaginy, por. D. Ciavarella, *Sant'Aurelio, vescovo di Cartagine, amico di Sant'Agostino*, Roma 1959; F. Refoulé, *Datation du premier concile de Carthage contre les Pélagiens et du „libellus fidei” de Rufin*, REAug 9 (1963) s. 41-49; Ch. Munier, *La tradition littéraire des canons africains (345-525)*, RechAug 10 (1975) s. 3-22 (por. 7-10); M.G. Mara, *Aurelio di Cartagine*, NDPAC I 658-660; M. Starowieyski, *Aureliusz, bp Kartaginy*, NSWP 171.

¹⁹ Odnośnie do Cecyliana z Kartaginy por. T. Caputo, *Il processo a Ceciliano di Cartagine: indagine storico-giuridica sulla prima fase della controversia donatista (312-316)*, Roma 1981; B. Kriegbaum, *Caecilianus Carthaginensis episcopus*, AL I 686-688; B. Kriegbaum, *Zwischen den Synoden von Rom und Arles. Die donatistische Supplik bei Optatus*, Archivium Historiae Pontificiae” 28 (1990) s. 23-61; W.H.C. Friend, *Ceciliano*, NDPAC I 972-973; S. Adamiak, *Donat, bp Kartaginy*, NSWP 286-287; S. Adamiak, *Donatystyczna schizma*, NSWP 287-288.

²⁰ Por. *Canones in causa Apiarii* 1, CCL 149, 101.

zależnej od Stolicy rzymskiej, oraz formalne odwołanie się do „Ojców” jako do niepodważalnych autorytetów²¹.

Przed przystąpieniem do obrad Faustyn²², biskup miasta Potenza Picena, jako legat Kościoła rzymskiego, kazał odczytać *Commonitorium*²³, co zostało zarządzane przez samego przewodniczącego synodu – Aureliusza z Kartaginy. Należało zbadać takie zagadnienia, jak normatywny charakter rozporządzeń Ojców Nicejskich nazwanych wprost „braćmi”²⁴ czy kwestię odwoływania się do Rzymu²⁵ zarówno w kontekście szukania prawdy²⁶, jak i autorytetu²⁷.

Dokumenty synodalne pozwalają prześledzić dyskusję w całej jej złożoności. Już na samym początku, po przeczytaniu *Commonitorium*, wystąpił przyjaciel św. Augustyna – biskup Alipiusz z Tagasty²⁸, legat prowincji Numidia – stwierdzając, że to, co zostało przedstawione, nie odpowiada rzeczywistości obrad Soboru Nicejskiego i że w związku z tym konieczne jest przyjrzenie się wiernej kopii oryginalnych tekstów nicejskich, które znajdowały się nie w Rzymie, lecz w Konstantynopolu²⁹. Biskup Nowat³⁰,

²¹ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 89.

²² Odnośnie do biskupa Faustyna por. Pietri, *Roma Christiana*, II 1250-1275; J. Merdinger, *Rome and the African Church in the Time of Augustine*, New Haven, London 1997, s. 111-135, 182-199; A. Di Berardino, *Faustino di Potenza Picena*, NDPAC II 1911-1912.

²³ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 90-91.

²⁴ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 90. Co się tyczy pojęcia „brat” w okresie patrystycznym, por. dla przykładu: B. Degórski, *Pojęcie „brat” w okresie prześladowań chrześcijan*, DPa 30 (2021) s. 5-28; B. Degórski, *La frateranza nel pensiero patristico*, „Angelicum” 98 (2021) s. 423-480.

²⁵ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 91.

²⁶ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 91.

²⁷ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 91.

²⁸ Odnośnie do św. Alipiusza por. S. Lancel, *Saint Augustin et la Maurétanie Césarienne: les années 418-419 à la lumière des Nouvelles Lettres récemment publiées*, REAug (1984) s. 48-59; S. Lancel, *La date et le contenu du commonitorium adressé aux évêques Alypius et Peregrinus (ep. 22*)*, BAUG 46B (1987) s. 523-524; M.-E. Berrouard, *Un tournant dans la vie de l'Église d'Afrique: les deux missions d'Alypius en Italie à la lumière des lettres 10*, 15*, 16*, 22* et 23**, REAug 31 (1985) s. 46-70; M. Marin, *Alipio e la topica della conversione (Conf. VI,7,11-12)*, w: *Le Confessioni di Agostino (402-2002): Bilancio e prospettive*, Roma 2003, s. 133-147; A. Trapè, *Alipio*, NDPAC I 214; M. Starowieyski, *Alipiusz, bp Tagasty*, NSWP 46.

²⁹ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 91.

³⁰ Odnośnie do biskupa Nowata por. S.A. Morcelli, *Africa christiana*, t. 1, Brescia 1816, s. 283-284; J.-L. Maier, *L'épiscopat de l'Afrique romaine, vandale et byzantine*,

legat Mauretanii *Sitifensis*, dodał, że w oryginałach nicejskich nie ma nawet wzmianki o tym, by księża czy diakoni odwoływali się do biskupów spoza swojej jurysdykcji³¹. Faustyn zakwestionował jednak potrzebę badania autentyczności kopii przez ojców synodalnych, mówiąc, że wszystko to zmierza do delegitymizacji Kościoła rzymskiego, do pomniejszenia znaczenia tej ważnej stolicy biskupiej. Zaproponował, aby sam biskup Rzymu zlecił zbadanie wiarygodności tekstu w Konstantynopolu³². Wszystko to bowiem groziło nie tylko podaniem w wątpliwość autentyczności tekstów przechowywanych w Rzymie, ale też samej wiarygodności Stolicy rzymskiej, której autorytet i tak był mniejszy od autorytetu soborów.

Pod wpływem interwencji św. Augustyna z Hippony, legata Numidii, cały synod zgodził się na tymczasowe przestrzeganie kanonu czytanego w *Commonitorium*, w oczekiwaniu na bezsporne i poprawne teksty dokumentów Soboru w Nicei z 325 roku³³. Tylko na podstawie tych dokumentów można bowiem sformalizować przestrzeganie orzeczeń Rzymu. W przeciwnym razie należy odbyć nowy synod, który zadecyduje o sposobie postępowania w sprawie Apiariusza i w ewentualnych podobnych przypadkach. Sprawa zakończyła się więc na razie ponownym dopuszczeniem Apiariusza do komunii kościelnej, po jego prośbie o przebaczenie i po usunięciu go ze stanu duchownego w *Sicca Veneria*. Warto tu jednak zauważyć, a nawet podkreślić, że formalną podstawą tej decyzji nie było wcześniejsze orzeczenie Rzymu, lecz suwerenne postanowienie synodu afrykańskiego.

Oznaczało to zwycięstwo stanowiska afrykańskiego, czyli potwierdzenie normatywności czy ultymatywności odwoływania się do ojców soborowych. Wiązała się z tym również delegitymizacja wypowiedzi Stolicy rzymskiej, jeśli odbiegała ona od głównej, powszechnej tradycji kościelnej: nikt – nie wyłączając biskupa Rzymu – nie może naruszyć tego, co zostało ustalone przez ojców soborowych³⁴.

Ten kierunek postępowania potwierdziły także odpowiedzi tak ważnych ośrodków, jak Kościół Aleksandrii i Kościół Konstantynopola, do których synod afrykański się zwrócił, by wyraziły swoje zdanie w tej sprawie³⁵.

Roma 1973, s. 369; *Actes de la Conférence de Carthage en 411*, ed. S. Lancel, Sch 373, Paris 1991 (por. skorowidz); A. Di Bernardino, *Novato*, NDPAC II 3551.

³¹ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 92-93.

³² Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 92.

³³ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 93.

³⁴ Por. Concilium Carthaginense, anni 419 (acta 25 Maii), CCL 149, 93.

³⁵ Por. *Rescripta episcoporum Cyrilli et Attici ad concilium africanum. Epistula Cyrilli Alexandrini episcopi*, CCL 149, 162. Por. także: *Rescripta episcoporum Cyrilli*

Zgodnie z postanowieniem synodu wysłano pismo do biskupa Rzymu Bonifacego I (lata panowania 418-422), stwierdzając w nim, że dokumenty pierwszego Soboru Nicejskiego znajdujące się w Rzymie są jedynie tłumaczeniem łacińskim oryginalnego tekstu greckiego i jako takie nie są wiarygodne. Wiarygodnych danych należy więc szukać nie w Rzymie, lecz w stolicach Kościołów Wschodnich³⁶. W swojej odpowiedzi Bonifacy I milcząco zaakceptował stanowisko ojców synodalnych, uznając także uprzywilejowaną rolę Antiochii i Aleksandrii, ale jednocześnie stwierdził, że tylko Kościół rzymski jest głową³⁷, podczas gdy inne Kościoły są członkami ciała, którymi ta głowa kieruje³⁸.

W aktach synodu z 419 roku warto jeszcze zwrócić uwagę na ostatnią wzmiankę o Ojcach, niezwiązaną ze sprawą Apiariusza, ale równie istotną. W jednym z oświadczeń synodalnych bowiem autorytet Ojców zostaje podany jako formalny powód do ostatecznego ustalenia autentycznej listy ksiąg natchnionych³⁹. Centralność tematu kanonu biblijnego jest do tego stopnia ważna, że nie wymaga komentarza. Należy jedynie zauważyć, że odwołanie się do Ojców jest jednym z kryteriów ustalenia kanonu tekstów biblijnych i go przypieczętowanie. Jednocześnie stanowi żywe świadectwo samego ukonstytuowania się Tradycji w ramach objawienia chrześcijańskiego i jej wpływu na jego przekaz.

4. W kierunku nadania formalnego charakteru

Sprawa prezbitera Apiariusza z północnoafrykańskiej *Sicca Veneria* miała powrócić kilka lat później, a wraz z nią zagadnienie prymatu orzeczeń soborowych nad prerogatywami jurysdykcyjnymi biskupa Rzymu. Apiariusz bowiem, ponownie przyjęty w poczet duchowieństwa *Thabraca* (dzisiejsza Tabarka w północnozachodniej Tunezji), dopuścił się nowych wybryków, został ponownie ekskomunikowany i znów zwrócił się do Rzymu, gdzie papież Celestyn I dopuścił go jeszcze raz do komunii kościelnej. W związku z tym do Kartaginy wysłano nową delegację Ko-

et Attici ad concilium africanum. Epistula Attici episcopi Constantinopolitani, CCL 149, 163.

³⁶ Por. Concilium Cathaginense, anni 419 (acta 26 Maii), *Epistula ad Bonifatium Papam*, CCL 149, 160-161.

³⁷ Por. Bonifatius I, *Epistula* 14, 1.

³⁸ Por. Studer, *Scrittori dell'Italia fino a papa Leone I Magno*, s. 554.

³⁹ Por. *Canones in causa Apiarii* 24, CCL 149, 108.

ścioła rzymskiego, której znów przewodniczył biskup Faustyn z Potenza Picena, aby wpłynąć na episkopat afrykański, by ponownie przyjął Apiariusza do grona duchowieństwa. Rzym wierzył, że prerogatywy i uprawnienia, jakimi powinna cieszyć się Stolica Apostolska, spowodują zmianę decyzji biskupów afrykańskich. W międzyczasie Apiariusz ujawnił jednak swoje prawdziwe oblicze i Faustyn musiał się wycofać. Okoliczność ta dała początek nowemu synodowi w Kartaginie, który należy umiejscowić ok. 424 roku. Synod miał za zadanie podsumować długie debaty, które przetoczyły się przez afrykańskie życie kościelne i je zakłóciły⁴⁰. W liście końcowym, skierowanym przez ojców synodalnych do papieża Celestyna I, potwierdzono zasady prawodawstwa dotyczącego procedury kościelnej związanej z ekskomuniką, o których przestrzeganie proszono także samego biskupa Rzymu. Papież miał to czynić na mocy zgodności tych zasad z kanonami soborowymi, jako że uchwały soborowe stanowiły według biskupów północnoafrykańskich jedyne kryterium normatywne⁴¹. Skierowano też wówczas prośbę do biskupa Rzymu o powstrzymanie się od przedwczesnych interwencji w sprawy lokalnych Kościołów. Jedyne kanon tego synodu tak rozstrzygał całą sprawę: “Ut nullus ad Romanam ecclesiam audeat appellare”⁴².

Późniejsza inwazja Wandalów przerwała obrady synodalne w Afryce Łacińskiej. Synody, choć na krótki czas, zostały jeszcze wznowione na początku VI wieku. Teksty świadczące o wierności Kościoła afrykańskiego tradycji Ojców są już jednak w tym okresie bardzo rzadkie. Dwa z nich wyraźnie mówią o stanowisku Kościoła kartagińskiego wobec poprzednich synodów i soborów, w szczególności soboru nicejskiego. Teksty te, choć liczbowo skromne, są jednak bardzo wymowne, bo świadczą o wyraźnym utrwaleniu się nomenklatury i niepodważalnej rangi Tradycji, do której zawsze trzeba się odnosić.

Pierwszy tekst nosi datę 5 II 525 roku, a pochodzi z zwołanego przez biskupa Bonifacego z Kartaginy synodu, w którym uczestniczyło około sześćdziesięciu biskupów z Afryki Prokonsularnej, Numidii i Trypolitanii oraz kilku biskupów z Mauretanii *Caesarea* i Mauretanii *Sitifensis*. Nieobecni byli jedynie biskupi z Byzaceny. Przewodnim zagadnieniem syno-

⁴⁰ Por. Concilium Carthaginense, annorum 424-425, CCL 149, 169-172.

⁴¹ Por. Concilium Carthaginense, annorum 424-425, CCL 149, 170.

⁴² Concilium Carthaginense, anni 424 [ut videtur], CCL 149, 266. Kanon ten znajduje się wśród przepisów Concilium Carthaginense, z 5-6 II 525 roku. Na temat tego kanonu por. Ch. Munier, *Un canon inédit du XXe concile de Carthage*, RevSR 40 (1966) s. 113-126.

du było pierwszeństwo Kościołów (diecezji) wśród prowincji Afryki łacińskiej, ich hierarchiczna kolejność (precedencja). Podczas trwania synodu wspomniany biskup Bonifacy kazał odczytać symbol pierwszego soboru powszechnego w Nicei z 325 roku (*Credo*) oraz długą serię kanonów ustanowionych przez poprzednie synody afrykańskie. Orzeczenia Pierwszego Soboru Nicejskiego, zwanego Soborem „Trzystu Osiemnastu Ojców”, zostały utożsamiane z prawdą, ze starożytną nienaruszoną wiarą, z „prawdziwą wiarą katolicką”, w tym znaczeniu, że posiadają trzy prerogatywy: były objawione przez Ducha Świętego, zostały formalnie zapisane, rozprzeżstrzeniły się w całym Kościele⁴³.

W tych trzech cechach łatwo można rozpoznać rysy formalne, które składają się na Tradycję i ją wyróżniają: boskie pochodzenie, starożytność, powszechność, czyli *antiquitas*, *formalitas*, *universalitas*. Wierność tej nicejskiej nauce decyduje o przynależności poszczególnych Kościołów (diecezji) do prawowiernego, jedynego Kościoła⁴⁴. W ten sposób wyraźnie wyłania się istota Tradycji i jej kościołotwórczy charakter polegający na autentycznej interpretacji wiary chrześcijańskiej oraz konstytutywnej roli w rozwoju doktryny i dyscypliny kanonicznej.

Drugi i ostatni tekst z tego okresu pochodzi ze zbioru *Breviatio canonum* sporządzonego przez Ferranda⁴⁵ (pierwsza połowa VI wieku), diakona Kościoła w Kartaginie, ucznia Fulgencjusza z Ruspe⁴⁶, za którym po-

⁴³ Por. Concilium Carthaginense, die 5 II anni 525, CCL 149, 262.

⁴⁴ Por. Concilium Carthaginense, die 5 II anni 525, CCL 149, 263.

⁴⁵ Na temat diakona Ferranda z północnoafrykańskiej, łacińskiej stolicy kościelnej – Kartaginy por. *Concilia Africae a. 345 – a. 525*, CCL 149, 284-286; R. Eno, *Ferrandus and Facundus on Doctrinal Authority*, StPatr 15 (1984) s. 291-296; A. Isola, *Sulla paternità della Vita Fulgentii*, VetCh 23 (1986) s. 63-71; M. Simonetti, *Ferrando di Cartagine*, NDPAC II 1937-1938; S. Adamiak, *Ferrandus*, NSWP 358.

⁴⁶ Odnośnie do biskupa św. Fulgencjusza z Ruspe por. G. Lapeyre, *Fulgence de Ruspe*, Paris 1929; B. Nisters, *Die Christologie des Fulgentius von Ruspe*, Roma 1930; W. Szoldrski, *Św. Fulgencjusz, bp Ruspe, czasy, życie, dzieła*, Wrocław 1965 (maszynopis); M.G. Bianco, *Abecedarium Fulgentii episcopi*, „Orpheus NS” 1 (1980) 152-171; M. Djuth, *Fulgentius of Ruspe: the initium bonae voluntatis*, AugSt 20 (1989) s. 39-60; F.P. Rizzo, *Fulgenzio a Siracusa*, w: *Studi di filologia classica in onore di G. Monaco*, t. 4, Palermo 1991, s. 1473-1482; V. Grossi, *La questione della predestinazione nell'agostinismo di Fulgenzio di Ruspe (Cagliari 502-523)*, w: *La Sardegna paleocristiana tra Eusebio e Gregorio Magno. Atti del Convegno, Cagliari, 10-12 ottobre 1996*, Cagliari 1999, s. 201-225; J. Wojtczak, *List XVII Fulgencjusza z Ruspe jako świadectwo doktryny o powszechności grzechu pierworodnego*, ŻMT 12, Kraków 1999, s. 127-130; *Fulgence de Ruspe. Lettres ascétiques et morales*, ed. D. Bachelet, SCh 487, Paris 2004; M. Simonetti, *Fulgenzio di Ruspe*, NDPAC II 2021-2023; W. Turek, „*Virgo genetrix inviolata*

dążył na wygnanie na Sycylię. Główna zaleta tejże *Breviatio* polega na tym, że Ferrand, układając swoje dzieło odnotowujące wszystkie synody północnoafrykańskie, czerpał teksty kanonów bezpośrednio z oryginalnych akt i ksiąg, które wkrótce zaginęły z powodu wielu nieszczęść, jakie spotkały Afrykę Łacińską. Ferrand relacjonuje również lapidarnie, co wyraźnie, że Pierwszy Sobór Konstantynopolitański z 381 roku (drugi sobór powszechny) odwołał się jako do autorytetu do Pierwszego Soboru Nicejskiego z 325 roku, określając go jako „wiarę Ojców”⁴⁷.

5. Wnioski

Seria tekstów pochodzących z synodów afrykańskiego Kościoła łacińskiego, które mówią o odwoływaniu się do Ojców, zawiera silne argumenty niezbicie świadczące o tym, że ojcowie synodalni byli przekonani, iż zawsze należy się opierać na autorytecie wcześniej żyjących Ojców i odwoływać się do niepodważalnej Tradycji. Dokumenty te, jeśli nie przyczyniają się do zdefiniowania tak zwanej „argumentacji patrystycznej” w kategoriach, w jakich pojmujemy ją we współczesnej teologii, to przynajmniej świadczą o fakcie świadomego i ustawicznego odwoływania się w starożytnych Kościołach do Tradycji.

Dowiadujemy się też z nich, że wyrażenie „ojcowie” (lub rzadkie formy analogiczne, takie jak chociażby „bracia” – ἀδελφοί, *fratres*) jest synonimem „Tradycji”, ponieważ wiąże się ściśle z działalnością i autorytetem soborów, w szczególności Pierwszego Soboru w Nicei z 325 roku, którego zasadnicze znaczenie dogmatyczne nie ma sobie równych w historii Kościoła. Konsekwencją uznania Pierwszego Soboru Nicejskiego za niepodważalną Tradycję jest nadanie wypowiedziom Ojców charakteru normatywnego, obowiązującego nawet Kościół rzymski.

Ogólna lektura dokumentów synodów afrykańskich ujawnia coraz wyraźniejsze precyzowanie wyznaczników Tradycji: apostołskiego pochodzenia, starożytności, powszechnej akceptacji. Ale to przede wszystkim uznanie działania Ducha Świętego w kolegium synodalnym nadaje Tradycji moc wiążącą i pozwala na utożsamienie jej z wiarą i prawdą.

permansit”. *Riferimenti mariani nella „Lettera” 17 di Fulgenzio di Ruspe*, „Theotokos” 15 (2007) s. 177-187; S. Adamiak, *Fulgencjusz, bp Ruspe*, NSWP 376-379.

⁴⁷ Por. Ferrandus Ecclesiae Carthaginensis diaconus, *Breviatio canonum*, can. 217, CCL 149, 305.

Co więcej, poza metodologiczną czy doktrynalną rolę odwoływania się do Tradycji, dokumentacja synodów afrykańskich stanowi decydujący krok w ewolucji relacji między Rzymem a innymi biskupstwami w zakresie prymatu jurysdykcyjnego czy autorytatywnej roli Rzymu. W swoich ostatecznych reperkusjach kwestia ta jest więc zabarwiona tonami ekklezjologicznymi i ekumenicznymi.

Omawiane teksty, przechodzące od uwarunkowań dyscyplinarnych i egzystencjalnych do centralnego problemu autorytetu w Kościele, pozwalają odkryć ogromny wkład Kościoła afrykańskiego w starożytną myśl chrześcijańską tego złotego wieku, w którym działali tacy Ojcowie, jak Aureliusz, Alipiusz, czy sam Augustyn.

Bibliography

Sources

- Acta Cypriani* (BHL 2037), tł. D. Ruiz Bueno, *Actas de los mártires*, Biblioteca de Autores Cristianos 75, Madrid 1968, s. 756-761; M. Pellegrino, *Vita e martirio di S. Cipriano*, Alba 1955, s. 191-199; V. Saxer, *Saints anciens d'Afrique du Nord*, Roma 1979; *Acti e passioni dei martiri*, ed. A.A.R. Bastiaensen et al., Fondazione Lorenzo Valla, Milano 1987, s. 193-231.
- Acta Romanorum Pontificum a S. Clemente I ad Coelestinum III*, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis, Fontes 3/1, Civitate Vaticana 1943.
- Bonifatius I, *Epistulae*, PL 20, 745-792.
- Caelestinus I, *Epistula* 3, PL 50, 427-429.
- Codex Apiarii causae*, CCL 149, 79-87.
- Collectio Avellana*, CSEL 35/1, 48-58.
- Concilium Carthaginense sub Grato [Concilium Carthaginis Africae primum], annorum 345-348, CCL 149, 2-10.
- Concilium Carthaginense, anni 390, CCL 149, 11-19.
- Concilium Carthaginense (25 V 419), *Canones in causa Apiarii*, CCL 149, 101-111 (*secundum codices Y, F, sylloges Maassenianae dictae*).
- Concilium Carthaginense (25 V 419), *Canones in causa Apiarii*, CCL 149, 116-129 (*secundum collectiones Italicas*).
- Concilium Carthaginense (25 V 419), *Canones in causa Apiarii*, CCL 149, 132-145 (*secundum recensiones Dionysianas*).
- Concilium Carthaginense (25 V 419), *Canones in causa Apiarii*, CCL 149, 146-148 (*secundum recensionem Dionysianam priorem*).
- Concilium Carthaginense (25 V 419), *Conclusio canonum in causa Apiarii*, CCL 149, 149.

- Concilium Carthaginense (25 V 419), *Subscriptiones sessionis primae diei*, CCL 149, 150-155.
- Concilium Carthaginense (5-6 II 525), CCL 149, 254-282.
- Epistulae Imperatorum Pontificum aliorum*, *Collectio Avellana*, CSEL 35/2.
- Ferrandus Carthaginensis diaconus, *Breviatio canonum* (a. 523-546), CCL 149, 284-311.
- Innocentius, *Epistula* 23, PL 20, 546-547.
- Marcellinus et Faustinus, *Liber precum*, PL 13, 80-107.
- Pontius Carthaginensis, *Vita Cypriani* (BHL 2041), tl. D. Ruiz Bueno, *Actas de los mártires*, Biblioteca de Autores Cristianos 75, Madrid 1968, s. 724-750; M. Pellegrino, *Vita e martirio di S. Cipriano*, Alba 1955, s. 89-187; M. Simonetti, *Collana di Testi Patristici* 6; L. Canali, *Vite dei Santi*, Fondazione L. Valla, Milano 1975, s. 5-49.
- Prosper Aquitanus, *Contra collatorem*, PL 51, 213-276.
- Registri Ecclesiae Carthaginensis excerpta*, t. 8: *Notitia de gestis concilii Milevitani 27 VIII 402*, CCL 149, 205-208.
- Rescripta episcoporum Cyrilli et Attici ad concilium africanum. Epistula Cyrilli Alexandrini episcopi*, CCL 149, 162-163.
- Socrates Scholasticus, *Historia Ecclesiastica*, PG 67, 29-872.

Studies

- Actes de la Conférence de Carthage en 411*, ed. S. Lancel, Sch 373, Paris 1991.
- Adamiak S., *Donat, bp Kartaginy*, NSWP 286-287.
- Adamiak S., *Donatystyczna schizma*, NSWP 287-288.
- Adamiak S., *Ferrandus*, NSWP 358.
- Adamiak S., *Fulgencjusz, bp Ruspe*, NSWP 376-379.
- Barnard L.W., *Site of the Council of Serdica*, *Studia Patristica* 17, Oxford 1982.
- Barnard L.W., *The Council of Serdica 343 A.D.*, Sofia 1983.
- Barnard L.W., *The Council of Serdica: Some problems re-assessed*, „*Annuaire Historiae Conciliorum*” 12 (1980) s. 1-25.
- Berrouard M.-E., *Un tournant dans la vie de l'Église d'Afrique: les deux missions d'Al-ypius en Italie à la lumière des lettres 10*, 15*, 16*, 22* et 23**, „*Revue des Études Augustiniennes et Patristiques*” 31 (1985) s. 46-70.
- Bianco M.G., *Abecedarium Fulgentii episcopi*, „*Orpheus NS*” 1 (1980) s. 152-171.
- Callam D., *Clerical Continence in the Fourth Century*, „*Theological Studies*” 41 (1980) s. 3-50.
- Caputo T., *Il processo a Ceciliano di Cartagine: indagine storico-giuridica sulla prima fase della controversia donatista (312-316)*, Roma 1981.
- Ciavarella D., *Sant'Aurelio, vescovo di Cartagine, amico di Sant'Agostino*, Roma 1959.
- Degórski B., *Kler afrykański w świetle synodów IV i V wieku*, „*Vox Patrum*” 6 (1986) s. 219-238.

- Degórski B., *Peculiarità nel monachesimo del Mediterraneo latino secondo i concili dei secoli IV-VI*, w: *Cristianesimo e specificità regionali nel Mediterraneo latino (sec. IV-VI)*. XXII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 6-8 maggio 1993, Istituto Patristico „Augustinianum”, SEA 46, Roma 1994, s. 83-126.
- Degórski B., *Il ricorso ai Padri nei concili africani dei secoli IV-VI*, „*Annuario Historiae Conciliorum*” 35 (2003) s. 222-233.
- Degórski B., *Il ricorso ai Padri nei concili africani dei secoli IV-VI*, w: *I Padri e le scuole teologiche nei concili. Atti del VII Simposio Internazionale della Facoltà di Teologia, Pontificia Università della Santa Croce, Roma, 6-7 marzo 2003*, ed. J. Grohe – J. Leal – V. Reale, Città del Vaticano 2006, s. 237-248.
- Degórski B., *La fratellanza nel pensiero patristico*, „*Angelicum*” 98 (2021) s. 423-480.
- Degórski B., *Pojęcie „brat” w okresie prześladowań chrześcijan*, „*Dissertationes Paulinorum*” 30 (2021) s. 5-28.
- Di Berardino A., *Faustino di Potenza Picena*, NDPAC II 1911-1912.
- Di Berardino A., *Novato*, NDPAC II 3551.
- Di Berardino A., *Ursino antipapa*, NDPAC III 5517-5518.
- Djuth M., *Fulgentius of Ruspe: the initium bonae voluntatis*, „*Augustinian Studies*” 20 (1989) s. 39-60.
- Duchesne L., *Histoire ancienne de l'Église*, t. 3, Paris 1910.
- Dunn G.D., *Innocent I and Anysius of Thessalonica*, „*Byzantion*” 77 (2007) s. 124-148.
- Eno R., *Ferrandus and Facundus on Doctrinal Authority*, *Studia Patristica* 15, Oxford 1984, s. 291-296.
- Frend W.H.C., *Ceciliano*, NDPAC I 972-973.
- Frend W.H.C., *Grato di Cartagine*, NDPAC II 2420.
- Frend W.H.C., *The Donatist Church*, Oxford 1971.
- Fulgence de Ruspe. Lettres ascétiques et morales*, ed. D. Bachelet, SCh 487, Paris 2004.
- Gaudemet J., *Droit de l'Église*, Paris 1985.
- Gessel W., *Das primatiale Bewusstsein Julius I. im Lichte der Interaktionen zwischen Cathedra Petri und den zeitgenössischen Synoden*, w: *Konzil und Papst (Hermann Tüchle Festschrift)*, red. G. Schwaiger, Paderborn 1975, Paderborn 1975, s. 63-74.
- Ghaliya T., *Hergla et les mosaïques de pavement des basiliques chrétiennes de Tunisie: plan, décor et liturgie*, Tunis 1998.
- Green M., *The Supporters of the Antipope Ursinus*, „*The Journal of Theological Studies*” 22 (1971) s. 531-538.
- Grossi V., *La questione della predestinazione nell'agostinismo di Fulgenzio di Ruspe (Cagliari 502-523)*, w: *La Sardegna paleocristiana tra Eusebio e Gregorio Magno. Atti del Convegno, Cagliari, 10-12 ottobre 1996*, Cagliari 1999, s. 201-225.
- Gsell St., *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, t. 1-5, Paris 1913-1927.
- Hanson R.P.C., *The search for the Christian doctrine of God: the Arian controversy, 318-381*, Edinburgh 1988.
- Hess H., *The early development of canon law and the Council of Serdica*, New York 2002.

- Isola A., *Sulla paternità della Vita Fulgentii*, „*Vetera Christianorum*” 23 (1986) s. 63-71.
- Jasper D., *Canones synodi romani ad Gallos episcopos – die älteste Dekretale?*, „*Zeitschrift für Kirchengeschichte*” 107 (1996) s. 319-326.
- Kriegbaum B., *Caecilianus Carthaginensis episcopus*, AL I 686-688.
- Kriegbaum B., *Zwischen den Synoden von Rom und Arles. Die donatistische Supplik bei Optatus*, „*Archivium Historiae Pontificiae*” 28 (1990) s. 23-61.
- Lancel S., *La date et le contenu du commonitorium adressé aux évêques Alypius et Peregrius (ep. 22*)*, „*Bibliothèque Augustinienne*” 46B (1987) s. 523-524.
- Lapeyre G., *Fulgence de Ruspe*, Paris 1929.
- Lippold A., *Ursinus und Damasus*, „*Historia*” 14 (1965) s. 105-128.
- Mara M.G., *Aurelio di Cartagine*, NDPAC I 658-660.
- Marin M., *Alipio e la topica della conversione (Conf. VI,7,11-12)*, w: *Le Confessioni di Agostino (402-2002): Bilancio e prospettive*, Roma 2003, s. 133-147.
- Merdinger J., *Rome and the African Church in the Time of Augustine*, New Haven – London 1997.
- Monachino V., *Il primato nella controversia ariana*, w: *Saggi storici intorno al Papato*, Roma 1959, s. 17-90.
- Morcelli S.A., *Africa christiana*, t. 1, Brescia 1816.
- Munier Ch., *La tradition du IIe concile de Carthage*, „*Revue des Sciences Religieuses*” 46 (1972) s. 193-214.
- Munier Ch., *La tradition littéraire des canons africains (345-525)*, „*Recherches Augustiniennes et Patristiques*” 10 (1975) s. 3-22.
- Munier Ch., *Les Statuta ecclesiae antiqua*, Paris 1960.
- Munier Ch., *Un canon inédit du XXe concile de Carthage*, „*Revue des Sciences Religieuses*” 40 (1966) s. 113-126.
- Nisters B., *Die Christologie des Fulgentius von Ruspe*, Roma 1930.
- Opelt I., *Die westliche Partei auf dem Konzil von Serdica*, w: *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, red. R. Pillinger, Wien 1986, s. 85-92.
- Pawłowska B., *In memoriam sanctorum martyrum. Epigramaty damazjańskie w rzymskich katakumbach*, „*Vox Patrum*” 24 (2004) s. 489-497.
- Pietri Ch., *Roma Christiana*, Roma 1976.
- Pilara G., *Problemi ancora aperti nel pontificato damasiano. Lo scisma ursiniano e i concili romani nel pontificato di Damaso*, „*Clio*” 28/1 (2002) s. 115-133.
- Refoulé F., *Datation du premier concile de Carthage contre les Pélagiens et du „libellus fidei” de Rufin*, „*Revue des Études Augustiniennes*” 9 (1963) s. 41-49.
- Reutter U., *Damasus, Bischof von Rom, Leben und Werk*, Tübingen 2009.
- Rizzo F.P., *Fulgenzio a Siracusa*, w: *Studi di filologia classica in onore di G. Monaco*, t. 4, Palermo 1991, s. 1473-1482.
- Saecularia Damasiana. Atti del convegno internazionale per il XVI centenario della morte di Papa Damaso I (11-12-384 – 10/12-12-1984)*, Città del Vaticano 1986.

- Saxer V., *Apiario di Sicca*, NDPAC I 387-388.
- Saxer V., *Sicca Veneria*, NDPAC III 4925-4926.
- Schmidt M., *Epigrammata Damasiana, propaganda z rzymskich podziemi*, Poznań 2007.
- Sieben H.J., *Die Konzilsidee der Alten Kirche*, Paderborn 1979.
- Simonetti M., *Ferrando di Cartagine*, NDPAC II 1937-1938.
- Simonetti M., *Fulgenzio di Ruspe*, NDPAC II 2021-2023.
- Simonetti M., *La crisi ariana nel secolo IV*, SEA 11, Roma 1975.
- Simonetti M., *Serdica. II. Concilio*, NDPAC III 4860-4861.
- Starowieyski M., *Alipiusz, bp Tagasty*, NSWP 46.
- Starowieyski M., *Apiariusz*, NSWP 81.
- Starowieyski M., *Aureliusz, bp Kartaginy*, NSWP 171.
- Starowieyski M., *Juliusz I*, NSWP 562.
- Starowieyski M., *Syrycjusz Rzymianin*, NSWP 899-900.
- Starowieyski M., *Ursyn Rzymianin*, NSWP 960.
- Stolte B.H., *La chiesa orientale e i canoni „occidentali”*, w: *Il tardoantico alle soglie del duemila: diritto, religione, società*, red. G. Lanata, Pisa 2000, s. 165-175.
- Studer B., *Eusebio e i rapporti con la Chiesa di Roma*, w: *Eusebio di Vercelli e il suo tempo*, red. E. dal Covolo et al., Roma 1997, s. 181-189.
- Studer B., *Giulio I papa*, NDPAC II 2317-2318.
- Studer B., *Scrittori dell'Italia fino a papa Leone I Magno*, w: J. Quasten, *Patrologia*, t. 3, ed. A. di Bernardino, Casale 1978, s. 553-609.
- Studer B., *Siricio papa*, NDPAC III 5023.
- Szoldrski W., *Św. Fulgencjusz, bp Ruspe, czasy, życie, dzieła*, Wrocław 1965 (maszynopis).
- Szymusiak M.J., *Z pradziejów bazyliki Matki Bożej Zatybrańskiej. Tragiczne dni września 366*, w: *FS Kard. S. Wyszyński*, Lublin 1973, s. 379-383.
- Trapè A., *Alipio*, NDPAC I 214.
- Turek W., „*Virgo genetrix inviolata permansit*”. *Riferimenti mariani nella „Lettera” 17 di Fulgenzio di Ruspe*, „*Theotokos*” 15 (2007) s. 177-187.
- Tyburowski K., *Wkład papieża Damazego w kościelne i świeckie umocnienie władzy*, „*Vox Patrum*” 24 (2004) s. 211-222.
- Ulrich J., *Die Anfänge der abendländischen Rezeption des Nizänums*, *Patristische Texte und Studien* 39, Berlin 1994.
- Woch J., „*Portamus onera omnia qui gravantur*”. *Il Pontificato di Papa Siricio (384-399)*, Roma 2001.
- Woch J., *Biskup Rzymu wobec problemów Kościołów wschodnich przy końcu IV wieku*, „*Vox Patrum*” 24 (2004) s. 231-247.
- Wojtczak J., *List XVII Fulgencjusza z Ruspe jako świadectwo doktryny o powszechności grzechu pierworodnego*, *ŻMT* 12, Kraków 1999, s. 127-130.